

GYÁNI GÁBOR

A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás

Az a világ, melyben igazán otthon érezzük magunkat, rendszerint hazánk fizikai és szimbolikus tere. A nemzeti tér mint földrajzi táj és politikai, valamint kulturális hely viszonylag új történelmi képződmény. A modern nemzet maga is néhány száz éve alakult ki csupán, az pedig, ahogyan a nemzet a fizikai tér adott szeletét – természetes lélettérként – magának kisajátította, szintén az utóbbi egy-kétszáz év történelmi folyamatainak eredménye. Nem arról van persze szó, hogy korábban ne létezett volna a szülőhely fogalma, az a hely, ahová születünk, ahol életünket vagy annak bizonyos részét leéljük. Az sem állítható, hogy a haza egy bizonyos politikai értelemben korábban ne létezett volna; a hazát akkor az adott terület fölött gyakorolt hatalomnak alávetettek közössége alkotta, akiket megadóztattak, katonának vittek és még több más kötelmi szállal kapcsoltak valamely absztrakt közösséghez. S nem hiányzott ezen kötelek közül a közösségi odatartozás érzése sem. A haza így elgondolt fogalma, a hatvanas években lefolyt ún. Molnár Erik-vita tanulságai nyomán ez ma bizton kijelenthető, Magyarországon a kora újkor századai óta mindig létezett valamiképpen.

Mégis: az a szülőföld és az a haza, amelynek ma mindannyian mélyen a tudatában vagyunk, nem létezett a nacionalizmus kora előtt. A modern nemzetállam territoriális entitásként való megszületése az előzőekhez képest új értelmet, a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul nagyobb nyomatókat és funkcionális jelentőséget kölcsönzött ugyanis mindeme képzeteknek.

A modern nemzet, Szűcs Jenő máig mérvadó megfogalmazása szerint, a nemzeti eszme (a nacionalizmus) intézményes valósággá válása, amikor a nemzeti eszme „többé-kevésbé politikai kategóriává kezd válni”. Szinte minden nemzetnek vannak (lehetnek) olykor egészen a történelem távoli régmúltjába visszanyúló etnikai gyökerei, melyek az eredetmítoszokban artikulálódnak. Ebből önmagában még nem lesz modern nemzet (nemzetállam). A modern nemzet minden egyéb közösségi formával és hatalmi szerveződéssel szembeni *differentia specificája* abban áll ugyanis, hogy „az újkori polgári átalakulás hatására és igényeinek megfelelően a nemzetiség a társadalmi és politikai szféra alapvető strukturális elemévé vált, a »nemzetiség«, a »társadalom« és a »politikum« kategóriái *sajátos fúzióra léptek*, ami idegen korábbi koroktól”.¹

¹ SZÜCS JENŐ: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Tanulmányok. Bp., Akadémiai, 1972. 48. Kiemelés tőlem.

Így vált funkciót a nemzetiség eszméje, amely egyúttal „ideológiai faktorrá is válik”. Ami azzal jár, hogy a nemzet mint közösség által belakott (elfoglalt) tér maga is jelentésváltozások hosszú sorozatán megy keresztül. A korábban jószerivel csupán dinasztikus (királyi, fejedelmi, nagyúri) hatalmi territóriumként létező politikai tér hamarjában eltűnik, hogy a nemzet mint szuverén politikai közösség által elfoglalt és kisajátított (a nemzeti állam által igazgatott és a nemzet tagjai által szimbolikusan a sajátjuknak tekintett) terület foglalja el annak helyét. Abban a történelmi folyamatban következik be mindez, amely nemzetállami territóriumok egymásmellettségeként rendezi el a (modern) világot, ahol az egyes nemzetállamok határainak a szilárdságát – az időnkénti konfliktusok időleges vagy tartós lezárását követően – az egyes államok (a nemzetek közössége) kölcsönösen garantálják egymás számára.

A jelzett történelmi konstelláció új értelmet kölcsönöz a territorialitás kifejezésnek. A nemzetállamok korában, tehát úgyszólván mindmáig, a territórium az a totalitás, amely nemcsak a politikai hatalom *feltétlen* gyakorlásának a *kizárólagos* helye, hanem az igazgatottak lojalitásának is egyedüli magától értetődő térbeli kerete. Sőt, ezen túlmenően, az e területen élő, a nemzetállamhoz a területi logika szerint hozzátartozó egyéneknek és csoportoknak, vagyis a nemzeti közösségnek a szimbolikus tere is egyúttal.² A modern nemzetállam határai által ily módon kijelölt hely mellett, hogy szülőföld, egy korábban ismeretlen (tág) terjedelmű politikai haza is egyúttal. Ezért nem nyom igazán a latban annak folytonos bizonygatása, hogy (1) már a kora újkorban létezett „a regionális kishaza jelentősége”, melyet a török elleni honvédelem hívott életre, holott szó sem volt akkor még modern nacionalizmusról; (2) a reformáció hatására a „nemzeti” nyelvűség közösségi identitást teremtő erőként ez időben is kifejtette már a hatását.³ A térbeliség fogalmi körén belül maradva, új helyzet keletkezik azáltal, hogy a nemzetállami territorialitás a csoportidentitás egyéb módjait felülíró, azokat maga alá gyűrő erőként kínálja a nemzeti identitást a nemzetállam területén élőknek. Talán helyesebb lenne azt mondani, hogy a modern nemzetállam a nemzeti identitást kizárólagos kötődésként (elvárt lojalitásként) a nemzetbe tartozókra mintegy ráerőszakolja. E megfogalmazásban azonban, amely a valóság helyes leírása egyébként, túlzottan nagy és egyoldalú hangsúlyt nyer az erőszak sugalmazása.⁴ Jóllehet az a nagyszabású kulturális (egyszersmind lelki) átalakulás, amely a nacionalizmus objektivizálódásával a modern kori Európában (majd pedig szerte a

² Vö. CHARLES S. MAIER: Consigning the twentieth century to history: alternative narratives for the modern era. = *The American Historical Review* 105, 3 (June 2000) különösen 818–819.

³ Vö. ŐZE SÁNDOR: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* Bp., PPKE BTK, 2006.; Uő: A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma. In: (Szerk.) *Ötvös István: Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.* Bp., PPKE BTK, 2004. 360–427.

⁴ A nemzeti identitásról máig a legjobb munka: ANTHONY D. SMITH: *National Identity.* London, Penguin, 1991.

nagyvilágban) mindenhol bekövetkezett, a kényszer, a külső késztetés (az indoktrináció) tagadhatatlan hatására indulhatott el egyáltalán, még ha idővel spontán, önmagát generáló folyamatként fejeződött is be a lelkek átgyúrásának eme üdvös munkája.

Az, ami idővel oly magától értetődő, természetes dolognak tűnik, hogy ti. a föld népei nemzetek szerint elkülönülnek egymástól, mely állapotot a nemzetállami szuverenitások – többnyire békés – egymásmellettsége, a nemzeti nyelvek, a nemzeti szimbólumok, sőt a különböző nemzeti lelkületek és nemzeti földrajzok (tájak és fizikai entitások) tarka együttese nyomatékosítja, nem túl régi keletű történelmi fejlemény. A nemzeti létformát természetessé avató történelmi átalakulás egyes etapjaiba, különféle megnyilvánulásaiba (diskurzusaiba) pillantunk be a következőkben, bemutatva a dolgok rendjének a sajátos nemzetállami logikából fakadó kognitív és intézményes megnyilatkozásait.

A TERMÉSZETFÖLDRAJZI METAFORIZÁCIÓ

A tér mint nemzeti attribútum, a nemzet mint territoriális entitás fogalma áll tehát érdeklődésünk homlokterében. Már ez okból sem kerülhető meg a fizikai tér és az ember között a nemzeti kontextusban teremtett kapcsolat kérdése. Kiinduló tézisünk így szól: a nemzeti diskurzus (más szóval: a nacionalizmus) az, ami úgy állítja be a dolgot (az ókori poliszok hagyományát mintegy felélesztve és kiterjesztve), hogy az egyén közösségi lényként csupán adott nemzetállami territórium tartozékaként létezik. Ilyen területi lokalizáltság (fixáltság) hiányában ugyanis az illető szükségképpen hazátlan, más szóval idegen, a közösségnélküliek közösségének a tagja. A nemzetállami határok kijelölésével és későbbi görcsös védelmével (szentté és megváltozhatatlanná nyilvánításával) végleg eldőlt, hogy ki hová, melyik nemzethez tartozik állampolgári minőségében; ez azt jelenti, hogy kizárólag az adott politikai közösséghez tartozva tesz (tehet) szert többkevesebb jogra, és a kötelességei is ebből a beágyazottságból adódnak.⁵ *A területi elv mint abszolút mérce és szigorú norma képezi tehát a nemzeti territorializáció lényegét.*

A nacionalizmus sugalmazása szerint a nemzetállami territorialitás a dolgok egyedül természetes rendje, amiben így nincs is semmi újdonság, mindig így volt és mindig így lesz a jövőben szintúgy. Valójában fokozatos átalakulás vezetett el ehhez az állapothoz. Pillantsunk elsőként a tér reprezentációjának ama kézenfekvő módjára, melyet a térképészet tartogat számunkra. Már Ernest Gellner, a nacionalizmus és a modern nemzet nagyhatású elméletalkotója felfigyelt rá, hogy a modern kori vagyis a nemzeti térkép mélyen ahistorikus. „Vegyük fon-

⁵ Az 1860-as és 1870-es években Európa-szerte elfogadott, az állampolgárságot definiáló törvények intézményesítik mindeme jogokat és kötelességeket.

tolóra a nemzeti elv történetét vagy nézzünk két etnográfiai térképet, amelyek közül az egyiket még a nacionalizmus kora előtt rajzolták, a másikat pedig azután, hogy a nacionalizmus már elvégezte a munkáját. Az első térkép egy Kokoschka-festményre emlékeztet. Oly mértékű itt az eltérő színű pontok orgiája, hogy semmilyen tiszta minta nem fedezhető fel a részletekben, jóllehet a kép egésze rendelkezik ezzel a mintával. Nagy változatosság, pluralitás és összetettség jellemzi az egész minden egyes részletét; azok a kis csoportok, melyek a képek alkotó atomjai, komplex, ellentmondásos és sokrétű kapcsolatot tartanak fenn egymással olykor a nyelviség, olykor a domináns hitek, más alkalommal a hitek és az életgyakorlatok változatai, illetve a közigazgatási hovatartozás és más egyebek által. Amikor a politikai rendszert jelenítik meg képileg, semmivel sem kisebb az összetettség, mint a kultúra szférájában. [...] Lássuk most a modern világ meghatározott térségeinek etnográfiai és politikai térképét. Nem Kokoschkára, hanem mondjuk Modiglianira emlékeztet. Nagyon kevés az árnyékolás, tiszták és egyenletesek a felszínek, amelyek élesen elkülönülnek egymástól, általában világos, hogy hol kezdődik és hol végződik a másik, kevés a kétértelműség és az átfedés, ha van egyáltalán. Ha a térképről átváltunk a térkép által megjelenített valóságra, azt látjuk, hogy a politikai hatalom aránytalanul nagy része koncentrálódik egy bizonyos intézmény kezében, az érthetően nagy és kellőképpen centralizált államéban. Minden ilyen állam általában a kultúra bizonyos fajtáját, a kommunikáció meghatározott módját tartja életben és tartja az uralma alatt, és ami az adott határokon belül érvényes, azzal azonos csupán, mely utóbbi az illető állam által működtetett központosított iskolarendszer folytonosságán nyugszik; az állam éppúgy monopolizálja tehát a legitim kultúrát, mint a legitim erőszakot, vagy még inkább.”⁶

Egyes kutatók nem véletlenül állítják tehát, hogy „a mai statikus térképészet, a nemzetállamok geopolitikai térképe teljességgel történetietlen”, aminek azonban „egy jól ismert történeti narratíva kölcsönöz [...] legitimitást; nevezetesen az, amely az államot egyértelműen pozitív evolúciós eredményként mutatja be”. Miközben az állam az általa uralt terület teljes népességét a saját ellenőrzése alá vonja, a területhez tartozó minden egyéb erőforrással is korlátlanul rendelkezik. Az állam – a térképészeti gyakorlat tanúsága szerint is – nem csak abban az ön-reprezentációban dicsőül meg tehát, hogy evolúciós végállomásként, afféle beteljesülésként tekint önmagára. A történeti térképnek az a sajátossága juttatja mindezt kifejezésre, mely szerint a jelenkori nemzetállami határok többé-kevésbé változatlanul érvényesek az időben visszafelé haladva is. Azáltal is megdicsőül az állam ezen önreprezentáció során, hogy azt hirdeti, „az állam a kultúra természet feletti diadalát [is] jelenti, amelynek révén az európai kontinens népei a tér egy bizonyos modelljét és a politikai gazdaságtan egy bizonyos struktúráját

⁶ ERNEST GELLNER: *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983. 139–140.

kényszerítették a világ többi részére”.⁷ Olyan „egyjelentésű” szabályrendszert léptet életbe és tüntet fel természetesként az államközpontú geometria, amely a nemzetitől elütő minden szegmentális területi entitást eltüntet a jelenben és a múltban egyaránt. Úgy érvényesül az állam lineáris logikája a térképi reprezentációban, hogy kizárólag a letelepedettet, és a fizikai térben ily módon könnyen lokalizálhatót rögzíti, egyszersmind eltüntet, ami „átmegy vagy átáramlik a határokon. Földhöz köti a munkát és szembeszáll a vándorlással, semmiféle teret nem adva a nomádság legitim létezésének (a tér szó különféle jelentéseinek értelmében)”.⁸

Így szervezi meg, ekként szervezi újjá a modern nemzet ember és tér, ember és hely viszonyát. Ha a nemzetek területhez kötött politikai, gazdasági és szellemi egységek, a nemzet tagjai maguk is helyhez kötött voltukban létezhetnek csupán teljes értékűen. Joggal állítja Liisa Malkki a nemzeti identitás territorializálásának szentelt gondolatmenetében, hogy „azok a széles körben elfogadott mindennapi vélekedések, amelyek az embereket helyekhez, a nemzetet pedig területhez kötik, nem csak territorizálóak, hanem mélyen metafizikaiak is”.⁹ Ez utóbbira a gyökér és a helyben (mármint a nemzeti térben) gyökerezettség metaforájának a használata utal, mely kifejezések a haza területéhez, mint fizikai valóságához való természetes emberi kapcsolatot hivatottak érzékeltetni. Az ember és a földrajzi táj közt fennálló, úgymond eltéphetetlen kötelék érzületét és öntudatát sugallja a gyökér szó állandósult használata, midőn a nemzeti föld (a nemzetállam tere) és a rajta élők (a nemzet mint „képzelt közösség” tagjai) természetes összetartozását posztulálja. A nemzet tagjai fa módjára nőnek ki a haza földjéből. Amikor azonban elhagyják ezt a földrajzi teret, ezzel el is vesztik természetes fizikai kötődésüket, mert kitépik a gyökereiket, és ettől fogva gyökértelenné lesznek, akárhová kerülnek is ezt követően, hiszen mindenhol idegennek számítanak. A gyökértelenség, a nemzetietlenség közkeletű metaforájaként ebből a képzetársításból nyeri kivételes erejét és kezdettől meglévő osztatlan népszerűségét a nacionalista diskurzusban.¹⁰

Paradoxon, bár nem ez az egyedüli paradoxon a modern nemzetfejlődés historikumában, hogy a gyökér metafora bevett alkalmazása az emberek és a helyek közötti kapcsolat nemzeti (nacionalista) diskurzusában, a szedentarizmus abszolutizálásával jár együtt. Ez utóbbi kifejezésen egyszerre értendő tényleges letelepedett életforma, valamint az az elképzelés, amely a letelepedett, a helyhez kötött életformát tekinti egyedül normális, morálisan elfogadható – természetes –

⁷ MICHAEL J. SHAPIRO: Győzedelmes földrajzok. = *Replika*, 56–57 (2006. december) 45., 46.

⁸ Uo. 48.

⁹ LIISA MALKKI: Nemzeti földrajz: a népek gyökerei és a nemzeti identitás territorializálása a tudományos irodalomban és a menekültek között. = *Replika*, 56–57 (2006. december) 65.

¹⁰ Az újabb magyar nemzeti diskurzusban a gyökér metafora ismert alkalmazása: ILLYÉS GYULA: *Hajszálgyökerek*. Bp., Szépirodalmi, 1971.

emberi állapotnak. A szedentarizmus annyira magától értetődő, hogy többnyire nem is artikulálódik és így láthatatlan marad. A nemzeti földrajz és az állam geometriáját megjelenítő térképészet mélyén is a szedentarizmus szemléleti beidegződése rejlik, amely hitelesíti a világ felosztásának azt a rendjét, mely szerint az valójában egymást kölcsönösen kizáró nemzetek konglomerátuma.¹¹ A nemzeti különbségek tényét oly módon igazolja vissza a térkép, hogy közvetlenül támaszkodik ennek során a népszámlálás klasszifikációs eljárására. Ahogyan Benedict Anderson fogalmaz a gyarmati országokkal kapcsolatban, a népszámlálás „politikailag töltötte ki a térkép hivatalos topográfiáját”.¹²

A gyökér, valamint a tőle elválaszthatatlan gyökértelenség fogalma a nacionalista ideológiák (és érzület) közkedvelt eszköze a „mi” és a „másik” (az idegen, aki nemzetietlen) azonosítása során; fegyverként netán a könnyebb tájékozódás céljából használják őket. A történetírás professzionális gyakorlata hallgatólagosan maga is a gyökér-metaphora logikája szerint tekinti át és beszél el a múltat, kiválasztva belőle a nemzetinek tökéletesen megfeleltethető zárt tér- és időbeli egységet, amely kétségtelen történeti entitást alkot a szemében. Nincs is ezen semmi csodálkozni való, hiszen a tudományos diszciplínává érő történetírás a nacionalizmus korában és a nemzeti öntudatosodás kontextusában keletkezik, mely utóbbira nyilvánvaló katalizátorként hat vissza. A nemzeti történeti paradigma mint *par excellence* történeti tudományosság máig sikerrel őrzi akadémiai hadállásait; a *transznacionális történelem* újabb historiográfiai kezdeményezése ugyanakkor a korábbiaknál nagyobb eredménnyel látszik ostromolni a nemzeti történetírás ez ideig bevehetetlennek tetsző falait. A történeti eseményeket és folyamatokat esszenciálisan nemzetiként, vagyis önmagukban vizsgáló, ekként elbeszélő történetírás ellenében kibontakozó említett törekvés a *transzferek*, a *találkozások*, az *összefonódások* (intercrossing) és az *egymásbafonódások* (entangled histories) feltárására, valamint a történeti elbeszélés középpontba állítására helyezi a hangsúlyt.¹³

TÁJBÓL NEMZETI OTTHON

¹¹ MALKKI: *i. m.*, 69.

¹² BENEDICT ANDERSON: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Bp., L'Harmattan – Atelier, 2006. 146.

¹³ (Ed.) Thomas Bender: *Rethinking American History in a Global Age*. Berkeley, University of California Press, 2002; PIERRE-YVES SAUNIER: Going Transnational? News from down under: Transnational History Symposium, Canberra, Australian National University, September 2004. = *Historical Social Research* 31, 2 (2006) 118–131; MICHAEL WERNER – BÉNÉDICTE ZIMMERMANN: Túl az összehasonlításon: histoire croisée és a reflexivitas. = *Korall* 28–29 (2007, Szeptember) 5–30; MATTHIAS MIDDEL: Transznacionális történelem mint transznacionális projekt? = *Aetas*, 24, 2 (2009) 134–139; HANNES SIEGRIST: A transznacionális történetírás mint kihívás a tudományos történetírás számára. = *Aetas*, 24, 2 (2009) 140–144.

A nemzeti tér, a nemzetállami territorializáció történeti képződménye sokrétű mentális folyamatok végeredménye. A folyamatot vizsgálva a táj (tájkép) mint a régió megnevezésére szolgáló fogalom változása képezi ezúttal a kiindulópontot. A nacionalizmus korát megelőző időkből származó térképek, emlékezhetünk Gellner érzékletes leírására, az egyes partikularitások szintjén, szétaprózott táji tagolódásában jelenítették meg az emberi életet térbeli kiterjedésében. A német *Landschaft* szó utal az így tekintett és ekként is reprezentált földrajzi tájra, amely a közigazgatási és főként az anyagi és szellemi kultúra, az életmód, valamint az életgyakorlatok maradéktalan egységében konkretizálódott.¹⁴ A földrajzi régióknak mint emberi tájnak ily módon értelmezett fogalma mindenekelőtt a néprajztudományi gondolkodásban él ma is tovább, aminek jellemző hazai megfogalmazása szerint: „A történeti sors, a társadalmi és gazdasági állapot, a földrajzi és nyelvi környezet *tájanként* és *vidékenként* másként alakította a magyar nép arculatát. A tájak jellegében és a népi műveltségben mutatkozó *különbségek* egyaránt mélyen és erősen élnek a köztudatban és a történeti-népi hagyományban.”¹⁵

A német *Landschaft* angol nyelvi megfelelője a *landscape* eredetileg a tiszta látványként feltáruuló természet maga, amely pusztán ránézésre is, és különösen, ha irodalmi és képzőművészeti reprezentáció témájául szolgál, esztétikai élvezetet nyújt. Az angol *landscape* értelmében vett táj térképészeti szempontból emellett újabb jelentéssel bővül, ráadásul fokozott lesz a jelentősége; ami nem is csoda, hiszen a tér térképi reprezentációja közeli rokonságban áll a földrajzi tér mint táj (*landscape*) vizuális reprezentációjával. Ez különösen szembeszökő a 17. századi Hollandia esetében:¹⁶ ennek az országnak a tájképfestészete nagy hatással volt ugyanis az angol *landscape* fogalmára. Közös bennük, hogy bizonyos távolságból, mintegy felülről tekintenek a tájra (a térre), amelyet így egyben is látnak, lett légyen szó a táj keretbe foglalt festett másáról vagy a térképen ábrázolt földrajzi térről. A táj mint térbeli entitás a perspektivikus tekintet számára kínálja fel magát ilyenformán.¹⁷

A kora újkori abszolutizmusok, Angliában a Stuartok viszont politikai (territorializációs) eszközként használják a földrajzi teret, hogy „természetes” színben tüntessék fel közjogi hatalmi igényeiket. Az eredetileg csupán relatív földrajzi táj, különösen a *Landschaft*, és a vizuálisan megjelenített *landscape* szintű, ezáltal lesz abszolúttá, hogy ezzel megelőlegezze a sajátosan nemzeti, a nemzetállami teret. Találón jegyzi meg a 17. századi francia abszolutista állam territorializációs politikája kapcsán Daniel Nordman: „A területfogalom – a

¹⁴ DENIS COSGROVE: *Landscape and landschaft*. = *GHI Bulletin* 35 (Fall 2004) 61.

¹⁵ KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Bp., Akadémiai, 1975, 7. Kiemelés tőlem.

¹⁶ SVETLANA ALPERS: *Hú képet alkotni. Holland művészet a XVII. században*. Bp., Corvina, 2000, 143–191.

¹⁷ COSGROVE: *i. m.*, 61.

pontosan körülhatárolt terület fogalma – ősrégi. Ezzel együtt a territorializáció egyre erősödik.”¹⁸ A tudományos technikai apparátus birtokában felmért, geometrikus formában reprezentált földrajzi tér, amihez a lineáris perspektíva kínál immár csupán a szemnek hozzáférést, a modern fejlődés terméke. Az így objektivált térképzet a modern állam hatalmi hatékonyságához és nem utolsósorban ahhoz is nagyban hozzájárul, hogy könnyebben el lehessen sajátítani a modernség olykor drasztikus percepciók (kulturális) követelményeit.

Az utóbbi tekintetében sokatmondó a közlekedés XIX. századdal meginduló modernizálódásának, mindenekelőtt a fizikai haladás gyorsulásának az ember tér- és időtapasztalatára gyakorolt hatása. Az időt lerövidítő vasúti utazás, miközben összezsugorítja a térbeli távolságokat, azzal együtt le is rombolja az addigi idő- és térbeli tapasztalati világot. A változás kulturális sokkot vált ki a kor emberéből, mely átalakulás pregnáns földrajzi következményeiről Constantin Pecqueur, egy saint-simonista francia közgazdász az 1830-as években megjegyzi: „egy új Franciaországról vagy annak megfelelőjéről beszélhetünk a régi Île-de-France-on belül.”¹⁹ A tér nemcsak zsugorodik, hanem egyúttal ki is tágul ennek során, mivel olyan helyek is könnyűszerrel elérhetőkké válnak ettől fogva, melyeknek korábban még a létezéséről sem lehetett tudni, nemhogy közvetlen tapasztalatokat lehetett volna szerezni róluk, felkeresvén őket. További következményként megsemmisül az a *köztes tér*, amely az itteni és a távoli helyet addig érzékelhetően elválasztotta egymástól. Másként fogalmazva, „a tájakban – amelyeket a vasút összekapcsolt, illetve a fővároshoz kapcsolt – és az árukban – amelyeket a modern szállítástechnika kiragadott helyi kötöttségükből – az a közös, hogy mindkettő elveszíti eredeti helyét, hagyományos itt és mostját”. Ezt nevezi Walter Benjamin az „aura elvesztésének”.²⁰

Az említett fejleménynek Schievelbusch által némiképp figyelmen kívül hagyott további vonatkozása, hogy a gyakorlatban lehetővé válik ezáltal a különféle tájak (régiók) egyetlen integrált nemzeti térbe szerveződése, amely a mindenoldalú homogenizáció folyamatát gazdagítja. A nemzeti tájban mint imaginárius produktumban fuzionálnak az egyetemleges politikai elvek (minden ember természetűől egyenlő mindenki mással) a geometriával (a térképi standardizálódással), az állami statisztikával, az etnicitást illető egyneműsődéssel (a kulturális kiegyenlítődéssel), amely így együtt a nemzeti identitás biztos hátterét adja. A nemzeti nagytáj, a territorializált nemzetállam természeti (fizikai földrajzi) beágyazottsága elengedhetetlen feltétele az otthonosság-érzés nemzeti terü-

¹⁸ DANIEL NORDMAN: Történelmi jogok és a francia tér földrajzi megteremtése a XVII. században. In: (Szerk.) Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. Bp., L'Harmattan – Atelier, 2002, 153.

¹⁹ Idézi WOLFGANG SCHIEVELBUSCH: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*. Bp., Napvilág, 2008, 42.

²⁰ *Uo.* 49.

lethez kötésének; így jön létre az a természetesnek ható aura, amely a nemzetben, a nemzeti földben gyökerezés metaforája révén fejezi ki nemzeti öntudat területi megalapozottságát.

A nemzeti tér naturalizálását, a modern ember helyhez kötésének a nacionalizmus által keresztül vitt természetessé tételét segíti a romantika éthoszával átítatott kreatív művészet, valamint a pozitivista nemzeti tudományok racionalizmusa. Ez utóbbi mindenekelőtt a nemzetállami territorializáció historizálásával járul hozzá a projekthez; a történészek ennek keretében a források révén elérhető múlt teljes egészére kiterjesztik a nemzeti lét időbeli érvényét, azt a hamis képzetet keltve ily módon, hogy a természetesnek ható nemzeti (nemzetállami) tér az időben majdhogynem örökkévaló.²¹ „A táj (landscape) megcselekszi, hogy »naturalizálja« azt, ami mélyen kulturális.”²² A nemzet jelenbeli térképi megjelenítése, a „nemzeti térképészet” aktuális politikai és ideológiai elvárásoknak felel meg ezáltal. A dualizmus kori soknemzetiségű Magyarországon szintén elsőrendű nemzetpolitikai célt szolgál ez a fajta tudományos eljárás. A XIX. század végén és a XX. század elején a miniszterelnök több alkalommal is felszólította a m. kir. Statisztikai Hivatalt egy külön etnikai térkép elkészítésére „a magyar nyelvhatárok nemzeti védelme céljából”.²³ Ennek jegyében látott végül 300 példányban világot a csak zárt körben terjesztett magyarországi nemzetiségi térkép 1908-ban. Ez arról adott számot, hogy *hol* élnek az országban nemzetiségi lakosok (nemzetiségi kisebbségek), *mekkora* a tényleges számuk az adott területen, és *mennyire keverednek* egymással a különféle nemzetiségek ezeken a helyeken. A térképre vitt nemzetiségi statisztika nem a helyzet tárgyilagos leírása csupán, hanem egyszeresmind a politikai cselekvés megalapozása is, példázva, hogy a nemzetállamok korában „a nemzetiségi/nyelvi térképek és statisztikák vagy eleve ideológiai megfontolások alapján készültek vagy lehetőséget nyújtottak/nyújtanak a (nemzetállami) politikai érdekeknek megfelelő kihasználásra”. Egy másik jellemző példa az első világháborút lezáró párizsi béketárgyalásokra készített magyar etnikai térkép esete, ahol a vizuális ábrázolási mód nyilvánvaló célzatossága érdemel figyelmet. A térkép úgy készült ugyanis, hogy „a magyarság számát, sűrűségét, elhelyezkedését a legpontosabban és egyben a legplasztikusabban, a

²¹ A kérdés esettanulmány jellegű bizonyításához vö. GÁBOR GYÁNI: Forgetting the diversity of the national past: contrasting memories of the Hungarian Millennium. In: (Hrsg.) J. Feichtinger – U. Prutsch – M. Csáky: *Habsburg postcolonial. Machstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck, Studien Verlag, 2003. 209–219.

²² COSGROVE: *i. m.*, 68.

²³ Idézi KEMÉNYFI RÓBERT: „... A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” Dokumentumok a századfordulós magyar nemzetiségi politika térbeli törekvéseiről. In: (Szerk.) Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréről III*. Bp., Akadémiai, 2004. 122.

leglátványosabban ábrázolja”, hogy „plasztikus képet adjon a magyarság »térki-töltő« képességéről, a kisebbségek pillanatnyi geográfiai helyzetéről”.²⁴

A tudományos diskurzus²⁵ mellett, azt többnyire meg is előzve a kreatív művészetek játsszák a fő szerepet a földrajzi táj nemzetiesítésének grandiózus szellemi vállalkozásában. A nemzeti ébredés korának művészei elsőként is felfedezik, majd hatásos képekben, beszédes metaforákban tudatosítják mindenkiben a domesztikált nemzeti táj fogalmát és érzéki képzetét. Eljárásuk során szüntelenül dicsőítik a nemzet lakóhelyének számukra vitathatatlan természeti szépségeit, unikalitását, amely – sugalmazásuk szerint – a nemzeti alkat elengedhetetlen tartozéka.²⁶ Elég futó pillantást vetni a nemzeti himnuszok textusaira, amelyek különösen élen járnak a nemzeti földrajzi mitológiák megteremtésében és elterjesztésében. Általánosságban elmondható róluk, hogy a hazát mint ideális tájat, megszentelt teret mutatják be, amely maga a földi paradicsom, ahol azonban az adott nemzethez tartozóknak jut csupán hely. Több típus jellegzetességei azonosíthatók ugyanakkor velük kapcsolatban. A cseh és a horvát himnusz nemzeti tájat idealizáló megfogalmazásai például minden földrajzi konkrétumot nélkülöznek. Ahogyan Kiss Gy. Csaba fogalmaz, „egyetlen konkrét cseh vidékkel sem azonosítható a versbeli haza, [ilyenformán] a paradicsomi attribútumokkal megjelenő Csehország egy imaginárius nemzetállamnak a képe”. A horvát himnusz kapcsán pedig megjegyzi: „Az idilli tájként megjelenő szülőföld itt sem azonosítható egyetlen konkrét horvát vidékkel” sem.²⁷ Meglepő viszont, hogy a semmilyen igazolható állami múlttal nem bíró magyarországi szlovákság nemzeti mitológiájában konkrét földrajzi képzetek szerepelnek identitásképzési célból: folyton a Tátrára és a Dunára utalnak, közöttük foglal állítólag helyet a képzeletbeli *Slovensko*.²⁸

A magyar himnusz a hagyományos földrajzi jelképeket mozgósítja, amikor megrajzolja a haza megszentelt terének mikrokozmoszát. Kölcsey versében a búzatermő Alföld és a bortermő Tokaj hivatott a tejjel-mézzel folyó kánaán, az ígéret földjeként megidézett haza képzetét érzékeltetni.

²⁴ Uo. 127, 128.

²⁵ A francia földrajztudomány példáján ecseteli a tudomány és a társadalmi tapasztalat találkozását: MARIE-VIC OZOUF-MARIGNIER: A földrajztudósok és a regionalizáció Franciaországban (1870–1920). In: (Szerk.) Benda – Szekeres: *i. m.*, 173–183.

²⁶ RÁKOS PÉTER: *Nemzeti jelleg – a miénk és a másoké. Öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők*. Pozsony, Kalligram, 2000. 28.

²⁷ KISS GY. CSABA: A haza mint kert. Néhány adalék a modern nemzet közép-európai képvilágához. In: Uő: *A haza mint kert*. Bp., Nap Kiadó, 2005. 160.

²⁸ KISS GY. CSABA: Mítoszok, nemzetek, szlovákok, magyarok. Vázlat négy tételben; továbbá: A szlovák nemzeti irodalom jelképeiről, valamint Folyók mint nemzeti jelképek. In: Uő: *i. m.*, 54–63, 180, és 186–196; ĽUBOMÍR LIPTÁK: Die Tatra im slowakischen Bewusstsein. = *Historische Sozialkunde* 33, (Juli – September 2003) 14–23. A Slovensko kifejezés egyszerre utal a népre és a lakhelyétől szolgáló területre, a magyar Felvidékre.

REGIONALIZMUS VERSUS NEMZETI NAGYTÁJ

A nemzeti tér mint nagytáj fogalma a kanonikus nemzeti mitológiákban rendszerint szinechdoké jellegű metaforizációként fogalmazódik meg; ez a regionalizmus versus integrált nemzeti tér (az ország mint kerek egész) egymáshoz fűződő viszonyának a kérdését veti fel külön probléma gyanánt. Elsőként azt az esetet vesszük közelebből szemügyre, amikor egy (vagy több) régió szimbolizálja – behelyettesítésként – az országot, mint olyat; erre a sztereotíp imázsra a nemzeti himnuszokban számtalan példa akad.

A magyar nemzeti földrajz mitológiai kelléktárában az Alföld a leggyakoribb, legjellemzőbb referencia. Petőfi Sándornak, a poetikus nemzeti mítoszok buzgó és hatásos megfogalmazójának 1847-ben *Az Alföld* címen írt költeménye egyike a térbeliesítő nemzeti diskurzus legsikeresebb kezdeményezéseinek. A „Lenn az alföld tengersík vidékin / Ott vagyok honn, ott az én világom”, valamint a „Szép vagy, alföld, legalább nekem szép! / Itt ringatták bölcsöm, itt születtem. / Itt boruljon rám a szemfödél, itt / Domborodjék a sír is fölöttem” verssorok talán a legismertebbek a nemzeti territorializációs retorika hazai példái közül. A költő az ország egyetlen tájában leli fel a számára otthonosság-érzést nyújtani képes vidéket, ezt pedig szembeállítja e tekintetben a hegyvidékkel („Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája! / Tán csodállak, ámde nem szeretlek, / S képzetem hegyvölgyedet nem járja.”). Éppoly fontos ez esetben a (magyar) tájban való gyökerezettség (az szült meg bennünket), mint az, hogy holtig húnek maradunk hozzá. Petőfinek a nemzetet térbeliesítő poéziséből nem hiányzik a folyó metafora sem, amely természetesen az Alföld folyója, a Tisza (és nem a Duna vagy valamelyik másik, nem alföldi folyó) kapcsán konkretizálódik.

Az Alföld szinte kezdettől predesztinálva volt arra a szerepre, hogy általa nyerhesse el az immár minden ízében magyar nemzet kézzelfogható és érzékletes térbeli jelentését. Mellékesen jegyzem meg: ennek fényében logikusnak is tetszik, hogy a magyar otthonosságérzet térbeli letéteményesével, az Alfölddel szemben a szlovák nemzeti lokalizáció a Petőfi által megtagadott hegyvidéket, a Tátrát, valamint az általa mellőzött Dunát emeli piedesztálra, földrajzi mitológiája középpontjába helyezve mindkettőt. A képzőművészeti (festészeti és szobrászati) reprezentáció körén belül az alföld (ami a magyar szinonímája) a XIX. század derekán már domináns témának számít. A magyar népkarakterológia sztereotíp megszólaltatása, képi ábrázolása világlik ki az alföldi pásztor és betyár, ezzel együtt a puszták mint téma gyakori megjelenítésében. A romantikus felhangokkal teli alföld-reprezentációk olyan nemzeti önszemléletet sugalmaznak, amely a sorssal való folytonos és dacos szembeszállást, egyúttal a tragikus meghasonlottságot tüntetik fel jellemző magyar attitűdnek, meghatározó nemzeti jellemvonásnak. A toposz legnívósabb, egyben legismertebb megvalósítása Izsó Miklós *Pásztor* (vagy *Magyar pásztor*) című szobra, melyet csupán a közvélemény nevezett el utóbb *Búsuló juhásznak*. A szobor címének ez az átkeresztelése

se felettebb jellemző a korabeli nemzeti önszemléletre. „Maga az arc igazi keleti típus, de már a tekintetben van valami búskomolyság, mely a magyar fajnak általános jellemvonása [...] , a végtagok elhelyezése [...] , az állás, melyet egészben fölvesz, nem sajátja másnak, csak a *magyarföldi* puszták fiának” – szól a korabeli percepciót megszólaltató kortárs értékelés.²⁹

Az Alföld mint jellegzetes, ha nem éppen a legjellegzetesebb magyar táj és az *alföldi* pásztor mint autentikus népi karakter ideologikus képzete nem Petőfi egy személyes találmánya. Vahot Imre az 1846-ban, Rónay Jácint pedig a Petőfi versével egyazon évben kiadott nemzetkarakterológiájában szintén ebben a modorban beszél az Alföldről (és az alföldet benépesítő alakokról), mint amely(ek)ben a nemzet a maga igazi valójában tűnik fel. Az Alföld és a Tisza, úgy mint tősgyökeresen magyar vidék képzete ettől fogva töretlen népszerűségnek örvend a nemzeti diskurzusban, szólaljon meg ezen imázs akár a kreatív műalkotások, akár a tudományos vagy féltudományos irodalom nyelvén.³⁰ Ugyanakkor az Alföldnek akár egyetlen kis pontján is koncentrálódhat időnként az igazi magyarság fizikai jelenléte. Kézenfekvő példa e tekintetben Debrecen, amelynek huzamosan dédelgetett önképe szerint a cívisváros a legigazibb magyar település. A hely ennek megfelelő imázsa egyfelől a helybeli meghatározó református, tehát „a magyar” vallásból (Debrecen mint a kálvinista Róma képzetéből), másfelől onnan táplálkozik, hogy Kossuth Lajos történetesen a Debrecenbe száműzött kormány egyik ülésén kiáltotta ki 1849 tavaszán a Habsburgok ellenében a magyar függetlenséget. Mely aktus a modern (polgári) Magyarországot megillető nemzetállami szuverenitás első nyilvános deklarációjának tekinthető. Amikor 1867-ben a kiegyezés létrejött, Debrecen szóban forgó mítosza politikai tőkeként kezdett el működni, mivel „a debreceni közvélemény el is hitte magáról, sőt az ország közvéleménynek egy részével is elhitette, hogy egyfajta kivételes hely, magasztos küldetés illeti meg a függetlenségi eszmék őrzőjeként [...], miután] Debrecen az ország valódi fővárosának, a nemzet dobogó szívének képzelte”.³¹

S ezzel a régió kontra ország problémakör sűrűjében járunk. Magyarországon, ahol a kora újkori történelem a szétszakítottság, a területi feldaraboltság körülményei között folyt le, komoly hagyományai keletkeztek a regionális széttagoltságnak. Mindennek későbbi következményeként nem magyar etnikumok nagy tömegei jelentek meg állandó lakosként, főként a peremvidékeken, az ország birodalmi keretben megoldott 18. századi újraegyesítése során. Ami szintén sokban

²⁹ Idézi SINKÓ KATALIN: Kelet-nyugat kérdések a népi kultúra értelmezésében. Az Alföld és az alföldi pásztor mint orientális téma a hazai és külföldi festészetben. In: (Szerk.) Hofer Tamás: *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény*. Bp., Magyarságkutató Intézet, 1991. 88. Kiemelés tőlem.

³⁰ RÉVÉSZ EMESE: A népéletkép szerepe a nemzeti jellem kidolgozásában. = *Ars Hungarica* 2004. 2., 294–297.

³¹ IRINYI KÁROLY: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2002. 82.

hozzájárult a későbbiekben a regionalizmus erősödéséhez, még csak nem is abban az értelemben, ahogyan a folklorisztikus Landschaft néprajzi táji tarkaság sugallja. Már az is megfelelő bizonyítékokkal szolgál ezt illetően, ha két nagytáji (regionális) elkülönülésre, a Felvidék és Erdély példájára utalunk csupán ezúttal.

Slovensko kapcsán korábban szóba került már a Felvidék regionalizmusa, amely azért nyert utóbb kivételes jelentőséget, mert 1918 után egy másik állam (Csehszlovákia) részeként, az 1990-es évektől pedig a szuverén Szlovákia territóriumaként vált a térség Magyarország számára idegen területi entitássá. Holott a történelemben korábban sohasem létezett a felvidéki régióban politikai-közigazgatási különállóság vagy akár csak kézzelfogható törekvés a térség külön államiságának a megteremtésére. Akkor sem utalt komoly jel erre az utóbbira, amikor pedig az 1861. évi turócszentmártoni Memorandumban az itt élő nemzeti kisebbség politikai exponensei (elsőként) megfogalmazták a nemzeti területi autonómia iránti igényüket. Hiszen ekkor sem merült fel a Slovensko országnévnek az új, óhajtott közigazgatási egységre való alkalmazása; az Okolie (felső-magyarországi szláv kerület) elnevezés nem új szuverén államiságot, hanem a magyar nemzetállami territórium belüli relatív térbeli különállást irányzott csupán elő.³² A magában a nyelvhasználatban kifejeződő regionális öntudat tükrözi a térség etnikai kevertségéből fakadó bizonytalanságot; egyszerre volt ugyanis a Felvidék ez időben magyar, német (szász, cipszer), szlovák, goran és persze zsidó is. E minőségében kétségkívül relatíve különálló nemzetállami tér (vagy altér), amelynek a történeti okok mellett (ez volt a valamikori Királyi Magyarország mint Habsburg tartomány egyik magja) az itt élők egy részének a (magyar) nemzeti ügyhöz való sajátos (részben közömbös, részben talán elutasító) viszonya is magyarázza eredendő elkülönülését. Jóllehet, mindebből egyáltalán nem következik a térség későbbi sorsa, amiről egyes egyedül az európai nagyhatalmak döntöttek az első világháborús hadi helyzet nyomán.

Erdély helyzete szintén felemás a kibontakozóban lévő magyar nemzetállam, a magyar nacionalizmus 19. századi kontextusában. Erdély történeti különállásáról korábban már volt szó. A hagyományosan soknemzetiségű összetétel a felvidékihez hasonló jellegzetességgel ruházta fel és egyúttal nyomatékosítja a már jó ideje létező erdélyi regionális öntudatot. Ráadásul az itteni, semmiképp sem modern etnikumnak számító különféle népcsoportok az országban máshol ismeretlen kollektív autonómiák birtokosai szinte a legújabb időkig. Ez okból nem is oly meglepő tehát az a kutatások által újabban hangsúlyozott fejlemény, miszerint nem hiányzott Erdélyből (sem) a XIX. század derekán, de később sem, a magyar „kishaza” tudat, az erdélyi regionális nemzeti identitás megteremtésére és fenntartására (őrzésére) való készség és képesség. Ennek a regionális történetnek a

³² SZARKA LÁSZLÓ: *A szlovákok története*. Bp., Bereményi Kiadó, 1993. 114.; ELENA MANNOVÁ – ROMAN HOLEC: On the road to modernization 1848–1918. In: (Ed.) *Elena Mannová: A Concise History of Slovakia*. Bratislava, Historick? ústav SAV, 2000. 209.

korabeli jelentősége nagyobb lehetett annál, mint amit az össznemzeti magyar nacionalizmust képviselő köztudat és tudományos diskurzus mindezeideig látatni engedett belőle. „A nemzetinek és a régióknak a viszonya – legalábbis Erdély vonatkozásában – újragondolandóvá, problematikussá és nem megnyugtatóan és véglegesen lezárttá lesz” mindezek nyomán – jelenti ki T. Szabó Levente a témának szentelt írását summázva.³³ Ha mindez valóban így van, akkor a trianoni helyzet reakciójaként a két háború között kibontakozó transzilvánizmus sem tekinthető többé teljesen előzmény nélküli fejleménynek. A külön erdélyi nemzeti szín tudatosítása során az ottani földrajzi tér, az erdélyi táj (a Landschaft) megkülönböztetett szocio-kulturális jelentése és kivételesen nagy jelentősége talán soha nem is enyészett egészen el; s könnyen meglehet, hogy a nacionalizmus hatására valamennyire még előtérbe is került. Az erdélyi magyar népművészet bemutatásának szánt Horthy-kori ismeretterjesztő munka összegző megállapítását idézem. „De mindez a szépség és gazdagság, leleményes technikai megoldás és művészi ihletettségű alkotás, aminek a fentiekben megkíséreltük rövid vázlatát adni, igazi értéke szerint csak való életében szól hozzánk. Ott, ahol termett, ahol hegy, völgy, víz és napsugár játszott közre abban, hogy megszülessék anyaga, megteremtődjék embere, aki díszíti, a maga és mások gyönyörűségére. [...] Az ember és a természet között itt még szoros a kapcsolat, s mindkettőn rajta a bélyege a történeti alakulásnak, sorsnak, amit átélt. Ezért van, hogy a magyar népművészet egészének nagy szimfóniájában Erdély különleges, sajátos színeket képvisel.”³⁴

Trianon, érthető módon, nagy-Magyarország imázsa és nem pedig a táji partikularizmusokban feloldódó (feloldható) kishaza elképzelések számára teremtett kedvező közhangulatot. A revíziós politika és eszmekör kiszolgálására a történetírás és a többi humanióra mellett a földrajztudomány is készségesnek mutatkozott. Prinz Gyula, a Horthy-kor vezető földrajztudósa nevéhez fűződik a történeti magyar országtér földrajzi naturalizálását célzó államföldrajzi elképzelés kidolgozása. E szerint a magyar államtér és a fizikai háttér között már a múltban tökéletes (Trianon által szerencsétlenül megbontott) belső összhang állt fenn. A „táj államot szül”-gondolat jegyében konstruált természetföldrajzi kép sugalmazása szerint a hegykoszorú (a Kárpátok), az éghajlati viszonyok viszonylagos egyöntetűsége, a folyóhálózat, mind a magyar állam territoriális kiterjedésének, az ezt a teret kitöltő nemzeti kultúrának szolgált természetes otthonául. A korabeli mainstream magyar földrajztudomány meghatározó álláspontja, a magyar Mezopotámia-elképzelés, a többkötetes földrajzi szintézismunka (*Magyar föld,*

³³ T. SZABÓ LEVENTE: Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. In: Uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár, KOMP-PRESS, Korunk, 2008. 66. Ld. továbbá Uő: „Erdély népei”. A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. In: *Uo.* 100–193.

³⁴ PALOTAY GERTRUD: *Erdély magyar népművészete*. Bp., Officina, 1940. 34.

magyar faj) lapjain volt olvasható. „A mezopotamikus-idea tökéletesen kifejezte – mintegy modellálta – a magyarság életteréhez (a természeti környezethez) szoros kötöttségben értelmezhető életerejének hatósugarát.”³⁵

A NAGYVÁROS MINT AZ IDEGENSÉG METAFORÁJA

A regionális partikularitásoknak a holisztikus nemzeti térbe való illetén integrálása az érem egyik oldala csupán. A nemzetállammá szerveződés a modern polgári átalakulással, a piacgazdaság és az osztályszerű társadalmi tagolódás irányába mutató folyamatokkal függött szorosan össze. Ez okból állítja Gellner is, hogy modernitás és nemzet, mely utóbbi nacionalizmus nélkül elképzelhetetlen, egymás szinonímái. A jogegyenlőség elvének érvényesülése és a piaci viszonyok mellett keletkező és működő társadalmakat fokozott fizikai és társadalmi mozgalmasság jellemzi – ez mondhatni a lényegükhöz tartozik. Ennek tömeges migráció és a társadalmi státusok közötti lefelé és felfelé irányuló szüntelen mozgás képezi gyakorlati megnyilvánulását. Ami viszont közelről és komolyan veszélyezteti a természeti (a faunához kötött) metaforákban kifejezett nemzeti identitás kiterjesztését mindenkire, aki a haza megszentelt földjén született, itt él és talán itt is hal meg végül.

Mi a helyzet ugyanis azokkal, akik a jobb élet reményében a helyben maradás helyett a kivándorlást választják (számuk egyáltalán nem lebecsülendő ebben a korban);³⁶ s mi a helyzet továbbá mindazokkal, akik nem ide születtek, de itt találtak végül maguknak új hazát. Nem feledkezhetünk meg végül a fizikai helyüket az egyes településtípusok között szüntelenül változtatókról, a városi bevándorlókról (nálunk főként a Budapestre özönlőkről) sem. Az autentikus nemzeti lét meghatározására szolgáló gyökér-metaphora értelmében ők *mind* gyökértelemek. A kivándorlók azért, mert időlegesen vagy tartósan elvesztik a gyökereiket, a bevándorlók pedig eleve nem is a magyar földben gyökereznek. Nem kevésbé érdekes a nagyvárosi bevándorlók nemzeti szempontok szerinti osztályozása sem, pontos helyük kijelölése a haza *természetes* társadalmi rendjében. Az utóbbi kérdés a Budapest-diskurzus kontextusában fogalmazódik meg és szinte mindig érinti a társadalmi mobilitás által kiváltott *helyváltoztatás* korabeli tapasztalatával és külső szempontból való megítélését.³⁷

³⁵ KEMÉNYFI RÓBERT: „Kulturális hatóerők” mitikus történeti földrajzi háttere. A magyar Mezőpotámia képzete. *Korall* 31. (2008. április) 123. Kiemelés az eredetiben.

³⁶ Puskás Julianna adatai szerint az Egyesült Államokba 1 millió 300–350 ezer ember távozott (nem véglegesen) 1900 és 1913 között. S ez még nem is az összes amerikai kivándorló, illetve máshová is távoztak az országhatárokon túlra. PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Bp., Akadémiai, 1982. 62.

³⁷ Vö. GYÁNI GÁBOR: Modernitás, modernizmus és identitásválság a 19–20. század fordulóján. In: *Uő: Bp. – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Bp., Napvilág, 2008. 71–73.

Az idegen azonosítása rendszerint a polgárt (a polgári fejlődést) és a Budapestet tematizáló korabeli diskurzusokkal jár együtt. Németh László ebbéli megnyilatkozásai között tallózva szintén megfigyelhető az éles Budapest-bírálat, valamint a polgárt, illetve a zsidót érintő rosszalló megítélés egybeesése. Németh, nem elsőként és nem is egyedülként, elsősorban a nagyváros „hordalék jellegét” kárhóztatja, ami a nagyváros nemzeti társadalmi értelemben vett idegenségének a fő oka szerinte. Amikor erről beszél, az író sűrűn alkalmazza a földrajzi és biológiai (növénytani) metaforákat. Budapest, fejtegeti egy alkalommal, úgy keletkezett, hogy magába „szívta” a „Magyar Medence”, tehát a síkság mérhetetlen embertömegét, hogy ennek folyományaként a város másfél millióssá dagadhasson végül.³⁸ A képalkotás hasonló, noha az előbbinél is elítélőbb Némethnek a fővárost illető álláspontja a *Kisebbségben* lapjain. „Ez a Budapest 1860-tól fél századon át mást sem tett, csak dagadt, ahogy azt a tókéi rend s az új központosított állam parancsolta.” A hatalmasra dagadt város „hordalékféleségét” ezúttal sem felejt el felhánytorgatni:³⁹ a város „bennszülöttjei németek és zsidók [...] s akik hozzá sodródnak, egy húszmillió, vegyes nyelvű birodalom szerencsekeresői: román és szerb kevesebb, tót és sváb több, mint az arányszám kívánná, a magyar a közepén”. Ha mindezt magunk előtt látjuk, aligha csodálkozhatunk többé azon, ha „itt a német és zsidó otthonosabb volt a magyarnál”.⁴⁰ Majd megvonja végül Németh a szomorú mérleget: „Ilyen szerencsétlen körülmények közt egy »fővárosi provincializmusnak« kellett itt Budapesten kialakulnia, amelyet a teljes elszakadástól nem is annyira a belé rivalló magyarok óvtak meg, mint inkább az, hogy az idegenjei is vidékről jöttek, mint a híg-magyarság neveltjei”.⁴¹

Budapest éppen olyan, amilyen a hazai polgárság és középosztály, amely Budapest szörnyszülött terméke (Budapest pedig egy általuk teremtett magyar provincia). A középosztály problémáját kritikusan taglalva, nemegyszer folyamodik szerzőnk biológiai metaforákhoz, mint teszi egy 1940-ben Kolozsváron tartott előadásában is. „Új, korszerű magyar államot kellett felépíteni [a kiegyezés után], rengeteg hivatallal, közigazgatási és egyéb értelmiséggel, s az iparnak, gazdaságnak is vele kellett nőnie, a legszédületesebb növekedéssel, amelyet Európa odáig látott. Ez a magyar állam, a magyar értelmiség nőttön-nőtt. Nem tudom megmondani, tízszeresére vagy hússzorosára dagadt egy fél évszázad alatt, az azonban biztos, hogy a feldagadtnak sokkal kevesebb köze volt a lent maradt milliókhoz s a magyar hagyományokhoz, mint annak, amelyet leváltott. [...] Mi az oka, hogy nálunk elszakadtak a szálak, amelyek másutt [Franciaországban,

³⁸ NÉMETH LÁSZLÓ: *A Medve-utcai polgári*. Bp., Magyar Élet Kiadása, 1943. 32–33. Budapest hordalékként való leírása és ekként való sommás megítélése Németh saját nyelvi leleménye.

³⁹ NÉMETH LÁSZLÓ: *Kisebbségben*. In: Uő: *Sorskérdések*. (Szöveget gond., jegyz. *Grezsa Ferenc*.) Bp., Magvető – Szépirodalmi, 1989. 442. és 443.

⁴⁰ *Uo.*

⁴¹ *Uo.* 443.

Németországban] sűrűsödtek? Minden gyorsan növekvő szervezet onnan szí, ahol talál. A hivatalnok- és kapitalista állam is onnét szította a szükséges értelmiséget, ahonnét a leggyorsabban és legkönnyebben jött: a városok népéből. [...] A városok lakosságában azonban szerencsétlenségünkre nagyon sok volt az idegen”.⁴²

Sokat elárul továbbá az is, hogy amikor végül azokat ajánlja a sokat kárhozott budapesties szellemi és társadalmi idegenség hatásos ellenszeréül, „akik magyarok akarnak lenni, a magyarságot igazán megmutatni”, *Ágak és gyökerek* címen értekezik a témáról. Tőlük várható csupán, állítja, valódi szellemi teljesítmény, akik „úgy, ahogy a franciák vagy az angolok: a helyhez illőn [európaiak]. Nekik nyugat-, nekünk kelet-európaiak. Mert az igazi balkanizmus nem otthon lenni a Balkánon, hanem ott lenni és otthon nem lenni.”⁴³

A retorika mögött imígyen megbújó nacionalista érzület és gondolkodásmód osztályozási gyakorlata hely és ember szoros összetartozását feltételezve tesz kivételt nem tűrő különbséget az egyes etnikai minőségek között. Ami mármost a budapestiességet, valamint a vele szorosan egybekapcsolt zsidós (németes) idegenség képzetét illeti, érdemes a kérdést tágabb társadalom- és mentalitástörténeti kontextusba helyezni. Erre vállalkozunk írásunk lezárása gyanánt.

A ZSIDÓ AVAGY A ZSIDÓS BUDAPEST

Mitől zsidós Budapest? Attól, hogy polgári. S mitől polgári a város? Attól, hogy lakói között túlságosan is sok a zsidó. Ily mértékben képes vajon egy számbeli kisebbség rányomni a bélyegét a nagyvárosi közösség egészére? S ha igen, vajh miért? A válasz rendszerint így hangzik: azért, mert a társadalmi mobilitás kivételesen nagy befolyást biztosít ennek a kisebbségnek. „Előbb csak a középső rend idegen Budapesten. De aztán ez a középső rend meggazdagodik s bizonyos percentjében felső rend lesz belőle. Mire a megváltozott vidéki iskolai szellem megváltoztatja a tanult emberek felső rendjének is az arculatát egyetemen, irodalomban, művészetben, tudományban és sajtóban, már szinte kész helyzet fogadja a szellemi élet új hadseregét: a magyarul ismét idegenné lett Budapest nagyiparosainak, nagykereskedőinek, bankárainak közben kialakult álmagyar életstílusa.”⁴⁴ A többség, és nemcsak a budapesti, hanem a teljes magyarországi, a magyarként hivalkodó, magát e téren mintaként kínáló, holott „nagyobbik felében zsidó-sváb-nemzetközi városban” szeretné meglelni a magyart; pedig Budapest, ez az „európai fertály”, álmagyar hely, „nem pedig saját magunk *életgyökereinek és életfájának pompás, remek virága*”.⁴⁵

⁴² NÉMETH LÁSZLÓ: Kisebbségből – kisebbségbe. In: *Uo.* 636.

⁴³ Uő: *Ágak és gyökerek*. In: *Uo.* 611.

⁴⁴ KARÁCSONY SÁNDOR: A magyar. Bp., In: Uő: *Ocsudó magyarság*. Bp., Exodus, 1942. 319.

⁴⁵ *Uo.* 322., 324. Kiemelés tőlem.

A nagyváros-ellenesség érzelmi hőfokát növeli a zsidó mint idegen képzetének a nagyvárosi milióhoz való hozzá rendelése. Azért idegen számunkra, autentikus magyarok számára ez az „európai fertály”, szól a szentencia, mert idegen vagyis zsidó szellem uralja a helyet (bár nem minden zsidó lakik Budapesten, ahol ráadásul a számbeli kisebbség rekrutálódik csupán belőlük).

S noha Budapest felső rendje is csak részben áll úgymond zsidókból, mint ahogy a középosztály is legfeljebb egyes szegmenseiben azonos csupán velük, ráadásul a politikai, kivált a szellemi elit zömmel éppen nem izraelita felekezetűek konglomerátuma, mindez nem cáfolja a hely zsidós voltát illető feltételezést. Az utóbb említett zavaró „tények” retorikai hatástalanítására az „elzsidósodás”, „elzsidósodott”, a Horthy-kori politikai antiszemitizmus szótárában pedig a „zsidóbérenc” kifejezések sűrű emlegetése szolgál a valóság leírására hivatott nyelvi jelölő gyanánt.

Az a kifejezés, hogy valaki elzsidósodott, implicite azt sugallja, hogy a zsidó szintén átalakul valamiképpen; ahhoz ugyanis, hogy a másikhoz, mármint a törzsköcs magyarhoz hasonulhasson, részben legalább le kell vetkőznie saját eredendő idegenségét. Hogyan gyakorolhatna egyébként érdemi befolyást magyar partnerére, arra bírva őt, hogy hozzá, az idegenhez váljon hasonlatossá? S ezzel máris az asszimiláció kérdésének a sűrűjében járunk.

Az asszimiláció kölcsönös alkalmazkodást, tehát részleges önfelszámolást követel mindenkitől, és aki ennek az interakciónak ténylegesen is részese, át tud alakulni másvalakivé. Arról azonban, hogy ki asszimilálja a másikat (inkább), mindenki mást gondol(hat). Ez abból (is) fakad, hogy a disszimiláció élménye felel meg leginkább ennek a társadalmi eseménynek a mindennapi tapasztalat síkján, ami többnyire a veszteség érzésével tölti el az érintett feleket, beleértve azokat is, akik maguk nem az asszimilációt választották. Az ortodox és vidéki zsidó könnyen (és gyakran) gondolja úgy, hogy a neológ budapesti zsidók végzetesen elidegenedtek tőle, s ezzel együtt saját eredendő zsidóságuktól is; a keresztény budapesti és főként a vidéki „magyar” pedig könnyen és sűrűn érezheti és vélheti, hogy a „magyar mezt” magára öltő Budapest azáltal, hogy elzsidósodott, teljesen idegenné lett számára.

A társadalmi gyakorlat felől tekintve a tényleges emberi tapasztalat nem teljesen egyezik azzal, amit a „társadalmi imagináció”⁴⁶ keretében szokás a dologról állítani. Az életstílust vizsgálva könnyen belátható például, hogy a fogyasztás, az életstratégia (a gyerekek iskoláztatása) és megannyi más társadalmi gyakorlat budapesties, mondhatnánk „zsidós” jellege általánosan integráló tényező, amely zsidót és keresztényt, németet és magyart kivétel nélkül beilleszt egy bizonyos társadalmi (polgári és nagyvárosi) életrendbe. Mindez nem érvényes azonban

⁴⁶ A fogalomhoz vö. SARAH MAZA: *The Myth of the French Bourgeoisie. An Essay on the Social Imaginary, 1750–1850*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2003. 6–7; CHARLES TAYLOR: *Modern Social Imaginaries*. Durham, Duke University Press, 2004, különösen 23–30.

Budapest eszmei és fizikai határain kívül, ahol az élet fő szervező elve többnyire és jellemzően *nem* a nagyvárosi polgáriasság (ha nyomokban fellelhető is belőle itt-ott valami). Ennek ellenére a gyakorlati életvitelében egyébként „zsidós” budapesti nem zsidó is hangoztathat olyan szólásokat, amelyek a zsidós Budapestet kárhoztatják (mint teszi a budapesti születésű és többnyire itt élő Németh László is). Ez azonban inkább csak ideológia, tehát „takaró elképzelés”, ahogyan az ideológia fogalmát Mannheim meghatározta.⁴⁷

Akik életvitelük ellenben nem „zsidós”, Budapest számukra tagadhatatlan idegenségét – különös tekintettel a nagyváros nem zsidó lakóinak „elzsidósodására” – úgy magyarázhatják csupán, hogy a hely eredendő (megszüntethetetlen) idegenségből eredeztetik a dolgot. Olyan hely tehát a szemükben Budapest, amely szinte Molochként falja fel a folyamatosan belé áradó, a vele eredetileg nem egyívású nemzeti (magyar) elemet. Kívülről (vidékről és alulról) nézve Budapest zsidósága így már nem csupán ideológiai meggyőződés, hanem valóságos és teljes értékű tapasztalat, amely a korabeli életformák egyidejű sokrétűségéből, nagymérvű változatosságából, olykor már szinte történelmi különbözőségeiből fakad. A diskurzus utóbbi válfajának sincs sok köze a mássággként megismert és ekként tudatosított nagyvárosiasság tényleges belső világához; hitelesen vall ugyanakkor a másság gondolati és érzelmi konstrukciójának külső feltételeiről, a korabeli tapasztalatok társadalmi gyakorlatban gyökerező tényleges körülményeiről.

⁴⁷ MANNHEIM KÁROLY: *Ideológia és utópia*. Bp., Atlantisz, 1996.